

Grækerne og “de andres” religion¹

af Thomas Heine Nielsen

Benedicto, amico optimo

Historien kan opvise forstemmende mange eksempler på konflikter og krige, der var helt eller delvis motiveret af religiøs overbevisning eller udløst af religiøse modsætninger. Hvis vi kigger på antikkens grækere, hvordan ser situationen så ud? Havde de konflikter med deres omverden på grund af religiøse modsætninger? Førte de religiøst motiverede krige mod deres naboer?

Grækerne var på ingen måde for fine til at lade sig inspirere af deres nabofolkeslag, hvis de havde noget at byde på: af fønikerne lærte de at skrive, af lyderne lærte de at slå mønt, og af ægypterne lærte de at fremstille monumental skulptur i sten, for nu bare at nævne en håndfuld velkendte eksempler. Som vi skal se, overtog de undertiden også fremmede folkeslags guder, så fredelig sameksistens med omverdenen, også i religiøs sammenhæng, var på ingen måde usædvanligt for grækerne. Men de var heller ikke blege for at føre krig mod deres naboer, hvis de mente, at dét var nødvendigt: grækere førte krige mod for eksempel etruskere, fønikere, lydere, makedonere, persere, romere og thrakere, og mod adskillige af de lokale folkeslag i de områder, hvor de grundlagde kolonier (*apoikiai*), for eksempel mariandynerne ved Sortehavet, sikelerne på Sicilien og lukanerne i Syditalien. Der var alle mulige årsager til disse krige, men religiøse modsætninger var kun yderst sjældent den direkte årsag til krig eller andre alvorlige konflikter – og dette er faktisk hovedkonklusionen i denne lille artikel: fredelig sameksistens med omverdenen, også i religiøs sammenhæng, var på ingen måde usædvanligt for grækerne, og religiøse modsætninger var kun yderst sjældent den direkte årsag til de utallige krige, grækere førte med deres naboer, og kun sjældent årsag til andre alvorlige problemer.

-
1. Denne artikel er baseret på et foredrag holdt ved Syddansk Universitet, på Klassisk Dag den 14. november 2015, et arrangement hvis titel var “Grækerne og verden”. Arrangørernes oplæg til foredraget lød: *et oplæg om grækernes forhold til deres omverden i et religiøst perspektiv. Det må meget gerne være med fokus på deres tolerance af andre religioner, men også gerne noget om hvor trosretninger støder sammen og kan skabe problemer.* Foredraget blev også holdt i Kvinderegensens Alumneforening den 12. november 2015. Jeg har ikke forsøgt fuldstændig at undertrykke den mundtlige stil. – Tak til Adam Schwartz, Gorm Tortzen og Morten Warmind.

I al sin enkelhed er årsagen til dette bemærkelsesværdige forhold, at grækerne var ægte polyteister, og at dét, vi med et moderne begreb kalder tolerance – altså viljen til at acceptere og anerkende blandt andet andre menneskers religion – var indbygget i selve polyteismens væsen, og det i en sådan grad, at man ikke talte om eller tænkte på ‘tolerance’. Ordet kan faktisk ikke rigtig oversættes til græsk: man tog det simpelthen bare for givet, at andre folk havde et andet udvalg af guder, end man selv havde, og at disse var ligeså guddommelige som ens egne var, eller måske ligefrem de samme, undertiden bare med andre navne. I *Iliaden*, for eksempel, har trojanere og grækere tydeligvis de samme guder, og den vidtberejste Herodot var af den opfattelse, at guderne egentlig var de samme overalt: de gik blot under forskellige navne hos forskellige folkeslag. (Dermed var der heller ingen grund til at missionere: guderne rundt omkring var jo de samme.) Dét var der ingen grund til at føre krig om: man fører jo heller ikke krig om, at solen skinner, eller at vand er vådt.

Men lad os begynde med at se på, hvad grækernes omverden egentlig kan siges at have været, og hvordan religionen var indlejret i den græske kultur. Her er det afgørende vigtigt at holde sig for øje, at grækerne i antikken aldrig var samlet i én stat. Den helt centrale politiske organisationsform i antikkens græske verden var bystaten, *polis* som det hedder på græsk. *Polis* betyder dels ‘by’, dels ‘stat’, og ordet blev brugt om de mange græske mikro-stater, der som *by* bestod af en bosættelse med omgivende territorium, begge oftest af ret beskeden størrelse. Som *stat* bestod en *polis* af en lille gruppe voksne mandlige fuldborgere (*politai* på græsk), ikke sjældent færre end 1000 og næsten aldrig flere end 10.000. Borgerne i en bystat styrede sig selv, deres husstand, deres slaver og de metøker, dvs. frie gæstearbejdere, der var indvandret fra andre bystater. De fleste ved nok, at der var ret mange bystater i den græske verden, og de fleste kan sikkert nævne en håndfuld af de mest kendte, som fx Sparta, Korinth og Athen. Men de færreste gør sig formentlig helt klart, hvor mange bystater der i virkeligheden var i den antikke græske verden. En undersøgelse publiceret i 2004 viser, at der i arkaisk og klassisk tid – dvs. perioden fra ca. 750 ned til Alexander den Stores død i 323 f.Kr. – var over 1000 bystater i den græske verden, et næsten ubegribeligt antal.

Hver eneste af disse mere end 1000 bystater havde deres helt egen gudeverden – *pantheon* som moderne religionshistorikere siger – som var helt lokalt og særpræget og ikke helt magen til nogen som helst anden bystats pantheon. Religiøs variation og mangfoldighed var altså normen internt i den græske kultur. Der var selvfølgelig visse

guder, der indgik i stort set enhver bystats pantheon, for eksempel Apollon, Athene og Zeus, men der var også guder, der kun blev dyrket ét eller ganske få steder. Den velkendte og farverige Pan, for eksempel, blev før Perserkrigene (480-479 f.Kr.) udelukkende dyrket i Arkadien på Peloponnes, hvor han da også var født, ifølge mytologien. Gudinden Aphaia blev kun dyrket på øbystaten Aigina, og den store gudinde Alea blev kun dyrket i Arkadien og i Sparta. Selv store olympiske guder indgik ikke i alle bystaters pantheon: Hera, for eksempel, blev ikke dyrket på Aigina, men i Argos, under en dagsrejse fra Aigina, var hun hovedgudinden, der blev fejret med en kæmpemæssig festival og med prægtige templer og kostbare statuer af guld og elfenben. I religiøs henseende bestod den græske verden altså af mere end 1000 forskellige lokale og helt individuelle universer, og var altså fuldstændig ligeså fragmenteret religiøst, som den var det politisk.

Der var naturligvis en høj grad af ensartethed i den måde, de enkelte bystater dyrkede deres lokale gudeudvalg på, og stort set overalt foretog man slagtofre til gudernes ære, byggede templer til gudernes ære og holdt store pragtfulde festivaler til gudernes ære. Men man kunne altså ikke gå ud fra, at nabobystaten dyrkede helt de samme guder, som man selv gjorde. Men lige præcis dette grundlæggende forhold synes ikke at have anfægtet grækerne det mindste.

Hvis vi nu igen spørger os selv, hvad en græsk bystats omverden egentlig var, så er det klart, at denne omverden omfattede ikke bare de øvrige folkeslag i Middelhavs- og Sortehavsverdenen – ægyptere, romere, lydere, frygere og så videre – men også og først og fremmest alle de mere end 1000 andre græske bystater. Selv i ret grundlæggende forhold kunne der være vigtige forskelle på bystaterne. I Sparta, på alle måder en af den græske verdens vigtigste bystater, skelnede man for eksempel ikke så nøje mellem, om en fremmed stat eller et fremmed folk var græsk eller ej: her delte man verden op i spartanere og alle de andre, og alle *de andre* var fremmede, *xenoi*. I andre bystater skelnede man også mellem sig selv og *de andre*, men oftest på den måde, at man blandt *de andre* skelnede mellem fremmede, der var grækere, og fremmede der ikke var grækere, men derimod *barbaroi*, som det hed. For en græsk bystat var omverdenen altså i princippet hele den enorme Middelhavs- og Sortehavsverden, for den græske verden var jo selv uhyre vidstrakt: i arkaisk og klassisk tid var der græske bystater i det egentlige Grækenland, på det nuværende Tyrkiets Ægæerhavskyst, i Syditalien, på Sicilien, på Kreta, og på Ægæerhavets øer, først og fremmest, men der var også græske bystater i

Spanien og i Frankrig, i Libyen og i Ægypten, på Rhodos og på Kypern, og langs med Sortehavets kyster; og i hellenistisk tid blev den græske verden endnu større i kraft af alle Alexander den Stores erobringer.

De fleste ikke-græske folkeslag, grækerne kom i berøring med, havde en polyteistisk religion ligesom de selv: ægypterne var polyteister, mesopotamerne var det, og det samme var hittitterne, perserne, fønikerne, etruskerne og romerne.² Alle disse folkeslag havde antropomorfe gudeforestillinger ligesom grækerne selv, og alle foretog de slagtofre til gudernes ære, ligesom grækerne. Ingen steder spillede dogmatiske tekster den rolle, som de gør i moderne, monoteistiske religioner: de fleste steder havde man slet ikke dogmatiske tekster, og det ville derfor være anakronistisk at beskrive de forskellige antikke folkeslags religioner som *trosretninger* i moderne forstand. Disse folk *troede* ikke på deres guder, som moderne monoteister forventes at gøre: de gik simpelthen ud fra, at de eksisterede, og indrettede sig derefter.

Med andre ord: de fleste nabofolk havde religioner, der i flere grundlæggende henseender var mere lig end de var ulig grækernes religion, og det har naturligvis medvirket til at reducere risikoen for konflikt på grund af religiøse modsætninger betragteligt. Undertiden kom det dog til sammenstød, hvor religion spillede en vis rolle eller ligefrem en hovedrolle, særligt i situationer, hvor grækerne stødte sammen med monoteistiske kulturer, der jo så småt spirede frem i Middelhavsverdenen allerede i antikken. Jeg giver bare to eksempler. I *Apostlenes gerninger* (19.23–41) finder man en beretning om nogle tilsyneladende mindre uroligheder i den store græske bystat Ephesos, mens Paulus prædikede der tidligt i det 1. årh. e.Kr. Ifølge beretningen var urolighederne anstiftet af lokale håndværkere og rettet mod byens kristne befolkning. Uromagerne forfulgte de kristne under kampråbet “Artemis er stor!” Håndværkernes vrede skyldtes, at de var nervøse for at miste deres gode forretning, hvis de kristne fik succes med deres påstand om, at Artemis ikke var en gud: de fremstillede nemlig statuetter af Artemis som souvenirs til turister og som dedikationer i det store og berømte tempel for gudinden. Urolighederne syntes at være gået i sig selv igen i løbet af en enkelt dag og uden tilskadekomne. Sammenstødet var altså egentlig ikke udløst af religiøse modsætninger: det handlede først og fremmest om håndværkernes økonomiske interesser.

2. Om middelhavsreligionerne i antikken: Barbette Stanley Spaeth (ed.), *The Cambridge Companion to Ancient Mediterranean Religions*. Cambridge University Press: Cambridge 2013.

Det andet eksempel er den væbnede konflikt, der i 160'erne f.Kr. brød ud mellem seleukidekongen Antiochos IV Epiphanes og jødiske oprørere med base i Jerusalem. Her var der tale om en længere, regulær krig fra omkring 168 f.Kr. og helt frem til grundlæggelsen af en mere eller mindre selvstændig jødisk stat i 142 f.Kr. I denne sammenhæng er det dog blot begivenhederne i 160'erne, der er af interesse. I 167 f.Kr. udstedte kong Antiochos en række dekreter, der i realiteten var det samme som et forbud mod at praktisere den jødiske religion: omskæring blev forbudt, torah-ruller blev ifølge jødiske kilder inddrevet og brændt, folk der trodsede dekreterne, blev forfulgt, og der fandt, igen ifølge jødiske kilder, massive henrettelser sted. Tempelkulten i Jerusalem til Jahves ære blev indstillet, templet blev viet til Zeus Olympios, og der blev ofret svin på et nybygget græsk alter på tempelbjerget, ligesom statuer af Zeus og kong Antiochos blev opstillet i templet. Dette førte til en væbnet opstand ledet af makkabæerne, således kaldt efter deres mest berømte leder, Judas Makkabæus. Set fra de jødiske oprøreres synsvinkel var krigen en kamp ikke bare for politisk men også (hvis denne skelnen ellers er relevant) for *religiøs* frihed: retten til igen at praktisere den jødiske religion. Set fra kong Antiochos' side var forbudet mod jødisk religion en legitim administrativ disposition, hvis hensigt var at tage luften ud af, hvad der fra kongens synspunkt var et ulmende illoyalt oprør mod hans styre. Kong Antiochos var blevet fanget i en intern jødisk magtkamp, hvor en græsk-venlig og græsk-inspireret fraktion, som kongen støttede, og som inddrev kongens skatter for ham, var under beskydning fra en eller flere mere traditionelle og ortodokse fløje. Det var efter alt at dømme i fuld forståelse med den græsk-venlige fløj blandt jøderne, kongens egne mænd, så at sige, at Antiochos indførte dette i græsk sammenhæng unikke forbud mod et andet folks religion. Det handlede for Antiochos om ren magtpolitik og ikke om religiøs dogmatik, som han næppe var interesseret i eller havde forstand på: han havde fået sin uddannelse i det polyteistiske Athen og havde tilbragt mange år i Rom. Forbudet var sandsynligvis resultatet af virkelig dårlig rådgivning, og da kongen indså det, ophævede han sit forbud, så det fra 164 f.Kr. igen var tilladt at dyrke den jødiske religion.

Der er altså mindst ét eksempel på en alvorlig konflikt mellem grækere og et andet folkeslag, hvor religiøse modsætninger spillede en rolle. Men den slags konflikter er uhyre sjældne og på ingen måde karakteristiske for grækernes forhold til deres ikke-

græske naboers religion.³ Det er da også værd at bemærke, at den omtalte konflikt involverede en monoteistisk religion og en monarkisk forfatningsform: vi er langt fra den klassiske og strengt polyteistiske bystatskulturs religiøse praksis her. Det normale i bystaternes forhold til omverdenens religioner er nemlig deltagelse og levende interesse, og man veg ikke tilbage for at indføre omverdenens guder i sin egen bystat, hvis de opfyldte vigtige religiøse behov. Man indførte guder både fra andre græske bystater og fra barbariske folkeslag. Athen importerede for eksempel allerede i klassisk tid flere guder fra ikke-græske folkeslag: i 5. årh. f.Kr. importerede man gudinden Bendis fra Thrakien, og hun blev genstand for en regulær statskult. Sabazios ankom fra Phygien, hvorfra Kybele var kommet allerede i senarkaisk tid, og Ammon – hvis orakel i den libyske ørken Athen, i øvrigt ligesom flere andre græske bystater som for eksempel Kyrene, Sparta og Elis, havde en lang tradition for at konsultere – ankom fra Ægypten. Den athenske folkeforsamling tillod i det 4. årh. f.Kr. også, at metøker fra Ægypten grundlagde en helligdom for Isis, og at metøker fra den fønikiske bystat Kition på Cypern grundlagde en helligdom for deres “Aphrodite”, formodentlig atthenernes *interpretatio Graeca* af den store gudinde Astarte.

Denne åbenhed og modtagelighed for barbarisk religion var ikke noget, der kun kendetegnede Athen: kulten for Ammon synes at være nået til Aphytis, Elis, Kyzikos, Lampsakos, Melos, Mytilene, Sparta og Theben allerede i det 5. årh. f.Kr., og i hellenistisk tid spredte kulter for andre ægyptiske guder sig til det meste af den græske verden; det samme skete med kulten for den persiske gud Mithras. Ligesom man overtog fremragende opfindelser som alfabetet og møntvæsnet fra fremmede folkeslag, overtog man altså guder fra fremmede folkeslag, hvis de havde noget at byde på. At de var fremmede, var tydeligvis ikke noget problem: når det kom til religion, viste man altså ikke sjældent fremmede folks guder den ære at gøre dem til sine egne. Dette skyldes sikkert i meget høj grad det allerede nævnte faktum, at Middelhavs- og Sortehavsverdenens polyteistiske religioner lignede hinanden i en lang række grundlæggende henseender.

3. I 2014 argumenterede Sylvie Honigman faktisk for, at Antiochos' forbud mod jødedommen er en moderne myte uden egentligt belæg i kilderne; hvis dette accepteres, er der altså *intet* eksempel på “hellig krig” ført af grækere mod et fremmed folkeslag. Se: Sylvie Honigman, *Tales of High Priests and Taxes. The Books of the Maccabees and the Judean Rebellion against Antiochus IV*. University of California Press: Oakland, California 2014.

En anden medvirkende faktor har nok været det forhold, at ganske mange græske bystater var det, moderne historikere med et engelsk udtryk kalder *mixed poleis*, altså bystater hvor borgerbefolkningen ikke bestod udelukkende af etniske grækere, om man så må sige, men af grækere og medlemmer af andre folkeslag, der vel at mærke var fuldborgere og ikke andenrangsborgere. Markante eksempler på sådanne *mixed poleis* er for eksempel Halikarnassos (det nuværende Bodrum), som den berømte historiker Herodot stammede fra, Emporion nær det nuværende Barcelona, eller Naukratis i Ægypten, alle tre bystater der normalt betragtes som fuldgode græske *poleis*. Men deres befolkninger var altså multietniske, for nu at bruge et moderne udtryk. Omkring firs andre bystater menes at have været *mixed poleis*, og for tredives vedkommende ved vi med sikkerhed, at befolkningen tilhørte flere folkeslag. Det faktiske antal af *mixed poleis* har givet været langt højere end de firs, moderne historikere har kunnet identificere. I disse *mixed poleis* levede grækere altså side om side med andre folkeslag i samme bystat, og det må selvfølgelig have bidraget til, at de blev modtagelige over for deres medborgeres religiøse traditioner. Og – der er intet der tyder på, at der opstod religiøst baserede konflikter af nævneværdig art i nogen af de mange *mixed poleis*.

De fleste *mixed poleis* lå i randområderne af grækernes antikke udbredelsesområde, men med den livlige interaktion, der var i den græske bystatskultur, må deres indstilling til fremmede religioner alligevel have smittet af på hjemlandets grækere, der i forvejen var positivt indstillet over for fremmede religioner. Ofte stod man altså ikke-grækere temmelig nær i religiøs henseende. Men selvfølgelig stod man, også i religiøs henseende, andre grækere nærmere end man stod fx lydere og romere: med andre grækere delte man jo sprog, kultur, mytologi og centrale dele af religionens mere specifikt græske indhold. Som tidligere nævnt udgjorde hver enkelt græsk bystat et religiøst univers for sig, og det er både en rigtig og vigtig observation, men man havde faktisk også centrale religiøse institutioner, som alle grækere var fælles om. Jeg tænker her på de helligdomme, man normalt kalder *panhelleniske helligdomme*, altså helligdomme som, først og fremmest, Delphi og Olympia. Her kunne grækere fra alle bystater komme og dyrke Zeus og Apollon, og her kom stort set alle virkelig, og den slags helligdomme var med deres livlige netværksdannelser med til at fastholde den græske kulturs særegne identitet.

Den vigtigste af de store panhelleniske helligdomme var vel nok Delphi, især på grund af oraklet. De fleste af de spørgsmål, bystater eller privatpersoner stillede oraklet, handlede faktisk om religiøse forhold, og i oraklet havde man altså, på trods af bystatskulturens politiske og religiøse fragmentering, en instans, der fungerede som en slags overstatslig myndighed, der med autoritet kunne rådgive og vejlede selv i vanskelige religiøse problemstillinger. Selvom Delphi var en vigtig fællesgræsk helligdom af central betydning for den græske kulturs sammenhængskraft, var der ikke adgang forbudt for barbarer:⁴ thrakere, lydere, romere og etruskere, fx, konsulterede det vidtberømte orakel og opstillede kostbare gaver til Apollon. To etruskiske bystater opførte ligefrem skatkamre i Delphi, så selv i de panhelleniske helligdomme var der altså en livlig kontakt med fremmede folkeslag: ligesom grækerne selv tog nabofolks guder til sig, dyrkede og ærede selv magtfulde nabofolk altså nogle af grækernes guder, og denne ære blev ikke kun den delfiske Apollon til del. Kong Alyattes af Lydien (ca. 610-590 f.Kr.) opførte et tempel til Athene i bystaten Milet; kong Kroisos, også af Lydien (ca. 560-546 f.Kr.), opstillede gaver til heroen Amphiaraos i Oropos, til Apollon i Theben, til Artemis i Ephesos og til Apollon i Milet; farao Necho II af Ægypten (ca. 610-595 f.Kr.) opstillede en gave til Apollon i Milet; og farao Amasis af Ægypten (ca. 570-525 f.Kr.) var ligesom Kroisos en virkelig glad giver, som opstillede gaver til Athene i Kyrene i det nuværende Libyen, til Athene i Lindos på Rhodos, og til Hera på Samos. Selv persere ærede undertiden grækernes guder: i det tidlige 5. årh. f.Kr. ofrede general Datis til Apollon og Artemis på Delos, og storkongen Xerxes selv ofrede til Athene i Ilion.

Olympia og Delphi var de vigtigste fællesgræske helligdomme, men der var andre helligdomme, der fungerede på samme måde som *de facto* panhelleniske helligdomme, for eksempel Asklepios' helligdom i Epidauros på Peloponnes og Demeter og Kores helligdom i Eleusis nær Athen. Helligdommen i Eleusis tiltrak folk fra nær og fjern og udviklede sig til at blive en af de mest centrale religiøse institutioner i den græske kultur overhovedet. Her kunne enhver, der talte græsk, og dermed altså ikke udelukkende etniske grækere, blive indviet i de store mysterier, der lovede en bedre tilværelse i det hinsides. Asklepios var i senklassisk og hellenistisk tid den græske lægegud par

4. Sportskonkurrencerne ved de store fester til Apollons ære – de Pythiske Lege – kunne ikke-grækere dog ikke deltage i, ligesom de heller ikke kunne i de Olympiske Lege: græsk sport var etnisk eksklusiv (se Thomas Heine Nielsen, "Olympia som et panhellenisk sportscentrum," *Aigis* 12.2 (2012) 1–36).

excellence. Oprindeligt var han ikke en gud, men blot en beskeden figur i det store mytiske persongalleri. Men i løbet af det 5. årh. f.Kr. udviklede han sig til en egentlig gud, der dyrkedes under stort set samme former som de traditionelle olympiske guder. Denne udvikling begyndte i den mellemstore peloponnesiske bystat Epidauros. I løbet af klassisk tid udviklede hans helligdom dér sig til at blive en panhellenisk helligdom: her flokkedes syge fra nær og fjern for at blive helbredt af den milde Asklepios. Den slags helbredeshelligdomme skød der en hel del op af i løbet af særligt det 4. årh. f.Kr., for eksempel i Oropos på grænsen mellem Athen og Boiotien: her vides en jøde (*Ioudaios*) at have søgt behandling i klassisk tid, så heller ikke helbredeshelligdomme på græsk grund var altså forbeholdt grækere, selvom de jo givetvis har været i overtal.

Der eksisterede altså religiøse institutioner, der gik på tværs af bystaternes grænser. Men for en græker var det vigtigste religiøse univers selvfølgelig hans egen bystats lokale pantheon. Som tidligere nævnt var der ikke to bystater, der havde helt samme pantheon, og det er selvfølgelig en meget vigtig pointe. Men det er også vigtigt at gøre sig klart, at en bystats pantheon ikke var en statisk, men derimod en dynamisk størrelse. Vi har allerede set, at græske bystater ofte indstiftede kulter for barbariske folkeslags guder: et lokalt pantheon var altså ikke en lukket men tværtimod en åben størrelse. Denne åbenhed viste sig på flere måder. Man overtog som sagt kulter fra andre folkeslag, men man overtog også kulter fra andre græske bystater. Asklepios-kulten, som den udviklede sig i Epidauros, blev allerede i 5. årh. f.Kr. importeret af Athen, af Aigina, af Korinth, af Sikyon og af Halieis i det sydlige Argolis, alle sammen bystater, der lå forholdsvis tæt på Epidauros. Men inden antikken var omme, havde Asklepios-kulten spredt sig til mindst 320 andre steder end Epidauros og var blevet en af de populæreste kulter overhovedet – så populær, faktisk, at de kristne var særligt nidkære, når de ødelagde Asklepios-helligdomme: denne hedenske gud kunne jo også helbrede alvorligt syge og ligefrem vække de døde til live igen. Også Demeter-kulten i Eleusis spredte sig, om end ikke lige så vidt som Asklepios-kulten, men dog således, at man har kendskab til mindst 24 kulter for Demeter Eleusinia uden for Athen.

Når det gælder overtagelse af andre grækernes kulter, kender vi mest til forholdene i Athen. Denne bystat overtog i klassisk tid i hvert fald disse kultfigurer fra andre grækere: Maleatas kom fra Epidauros, ligesom Asklepios; Pan kom fra Arkadien; Zeus Nemeos kom fra Kleonai; Dionysos Eleuthereus — altså den Dionysos til hvis ære man opfandt, udviklede og opførte komedier og tragedier — kom fra Eleutherai i Boiotien;

Zeus Kenaios kom fra Euboia; Poseidon Kalaureiates kom fra Kalaureia, det moderne Poros; Athene Itonia kom fra Thessalien; og Aiakos kom fra Aigina. Men der er ingen grund til at tro, at andre bystater opførte sig radikalt anderledes på dette punkt. Pan, for eksempel, blev importeret fra Arkadien ikke bare til Athen, men også til mindst 47 andre bystater allerede i klassisk tid, for eksempel Metapontion i Syditalien; Syrakus på Sicilien; Eretria på Euboia; Theben i Boiotien; samt Delphi og Rhodos.

Græske bystater havde altså ingen problemer med at overtage guder fra andre græske bystater. Denne åbenhed over for andre grækere i religiøs og kultisk sammenhæng viser sig også på andre interessante måder. For eksempel var det på ingen måde forbudt borgere fra andre bystater at deltage i de store religiøse festivaler, som alle græske bystater afholdt til deres guders ære. I de fleste af disse store fester var der indlagt konkurrencer af forskellig art, for eksempel i sport, i Homer-recitationer eller i tragedieopførelser, og det var ikke sådan, at rhapsoder, sportsfolk og tragediedigtere fra fremmede bystater ikke kunne deltage: i Epidauros konkurrerede rhapsoden Ion fra Ephesos; i Athen konkurrerede tragediedigtere fra Tegea i Arkadien, fra Sikyon på det nordlige Peloponnes, fra Eretria på Euboia, og fra øen Chios i Det ægæiske Hav; og ved festivalen for Zeus Lykaios på Lykaion-bjerget i det sydlige Arkadien konkurrerede atleter fra bl.a. Syrakus på Sicilien; Korinth og Elis på Peloponnes; Opous i Østlokris; Ialysos på Rhodos foruden Sparta, Argos og Athen.

Men græske bystater tillod ikke bare fremmede at deltage i deres religiøse fester, de *opmuntrede og inviterede* fremmede til at deltage, for eksempel ved at udsætte værdifulde præmier og ved at rundsende delegationer i hele den græske verden, som inviterede privatpersoner og offentlige repræsentanter fra bystaterne i den græske verden til at deltage i deres religiøse festivaler.⁵ Store og berømte bystater som Athen og Argos sendte den slags hellige gesandtskaber rundt, men det samme gjorde små og lidt kendte bystater som for eksempel Lousoi i Arkadien og Hermion i Argolis. I Lousoi afholdt man en festival for Artemis Hemera og i Hermion en for Demeter Chthonia, i den store sammenhæng ikke centrale festivaler, men for de to små bystater så vigtige, at man for at invitere fremmede til at deltage på en professionel måde kopierede de for-

5. Se: Paula Perlman, *City and Sanctuary in Ancient Greece. The Theorodokia in the Peloponnese*. Hypomnemata 121. Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen 2000; og Ian Rutherford, *State Pilgrims and Sacred Observers in Ancient Greece. A Study of Theoria and Theoroi*. Cambridge University Press: Cambridge 2013.

melle systemer, der var udviklet til det formål i helligdomme som Olympia og Delphi. Man må altså sige, at heller ikke internt i den græske kultur var der alvorlige konflikter på grund af religionen, som tværtimod var karakteriseret ved fredelig interaktion.

*

Lad mig slutte af med kort at sammenfatte det ovenstående. Der var allerede i klassisk tid flere end 1000 græske bystater, der ud over i det egentlige Grækenland lå langs alle Middelhavets og Sortehavets kyster. Hver eneste bystat havde sit eget religiøse univers, der ikke var helt identisk med nogen anden bystats, selvom de forskellige gudeverdener selvfølgelig lignede hinanden en hel del. De øvrige græske bystater udgjorde enhver græsk bystats nærmeste omverden, men i den lidt videre omverden fandt man alle de øvrige folkeslag i Middelhavsverden, for eksempel ægypterne, fønikerne, lyderne, frygerne, perserne, etruskerne og romerne. Ingen af disse folkeslag havde en religion, der var helt lig grækernes religion, men de havde alle en, der lignede grækernes temmelig meget på flere centrale punkter: de var alle polyteister, de havde alle antropomorfe gudeforestillinger, og de havde alle den store festival med slagtoffer som et af de mest centrale ritualer. Set fra en græsk bystat var der altså kun ret små forskelle på statens egen religion og på omverdenens religion, det være sig den græske eller barbariske omverden: alle var polyteister med antropomorfe gudeforestillinger, og alle smovsede i offerkød ved herlige festivaler. Når det handlede om religion, var det da heller ikke konflikt, der var karakteristisk for de græske bystater relationer til deres omverden, men derimod åbenhed, modtagelighed, interesse og interaktion. Græske bystater overtog kultur fra hinanden, men de overtog også kultur fra barbariske folkeslag, og nogle af disse barbariske kulturer blev ganske populære. Græske bystater var fælles om store helligdomme som Olympia og Delphi, men her kom også lydere, etruskere og romere, for eksempel, og selv persere tilbød undertiden græske guder. Grækere vides også at have besøgt helligdomme i Ægypten og Etrurien, men interaktionen og interessen var måske forståeligt nok først og fremmest rettet mod den øvrige græske verden. De græske bystaters store religiøse festivaler var åbne for fremmede, som man hilste velkommen og aktivt opmuntrede til at komme. Normen for en græsk bystats religiøse relationer til omverdenen var altså, hvis vi skal sige det på moderne dansk, tolerant og fredelig sameksistens, åbenhed og modtagelighed, interesse og inter-

aktion. Der er kun få eksempler på konflikter og problemer udløst af religiøse modsætninger, og i dem, vi finder, står hedenske grækere som regel over for monoteister, der i sagens natur var grækerne fuldstændig væsensforskellige. Grækerne selv mente ikke, at der kun fandtes én rigtig gud: hvert folk og bystat havde sine guder, der opfyldte deres behov, og det var der ingen grund til at skændes om. Så nok var konkurrence og konflikt nogle af de bærende sociale principper i den græske kultur, og det i en sådan grad, at krig var normaltilstanden for de fleste bystater, men konflikter og krige var stort set aldrig udløst af religiøse uoverensstemmelser: man havde langt vigtigere ting at slå om!